

EWA KOMISARUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2572-3550>

Uniwersytet Wrocławski

O PAMIĘCI I POSTPROPAGANDZIE: *БЛОКАДА ЛЕНИНГРАДА. ДЕТСКАЯ КНИГА* GRIGORIJA PIERNAWSKIEGO

ON MEMORY AND POSTPROPAGANDA: *THE LENINGRAD BLOCKADE. CHILDREN'S BOOK* BY GRIGORY PIERNAVSKY

The article discusses the book *The Leningrad Blockade. Children's Book* (2019) by Grigory Piernavsky. It analyses the structure, content organization, bricolage form, and, most importantly, the way of talking about the siege of the city proposed by the author. The analysis shows that the content of the discussed publication fits closely into the official discourse of Russian historical policy, referring to the Great Patriotic War. Comments on the book were related to the functioning of collective memory, propaganda, and postpropaganda.

Keywords: the Leningrad blockade, literature for youth, collective memory, propaganda, postpropaganda

Przeznaczone dla dzieci i młodzieży utwory literackie o wielkiej wojnie ojczyźnianej, w tym także o blokadzie Leningradu, wpisują się w chroniony przez oficjalną politykę historyczną obszar rosyjskiej pamięci kulturowej, której ważnym elementem jest traktowanie tej wojny i zwycięstwa w niej jako „podstawowych symbolicznych zasobów dla toposu silnego państwa rosyjskiego”¹, jako źródła dumy i chwały. Z przeglądu literatury dziecięcej i młodzieżowej powstałej w powojennych dziesięcioleciach i podejmującej temat oblężenia Leningradu wynika, że w tzw. narracjach zwycięskich wykorzystywano chętnie rozpowszechniony w literaturze socrealistycznej schemat konstrukcyjny, który, jak pisze Tatiana Woronina, także w latach późniejszych

продолжал оставаться структурной основой рассказа о блокадном опыте: позитивный герой, противостоящий стихиям (голоду, холоду, обстрелам

¹ A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci i polityka historyczna w dzisiejszej Rosji*, przeł. M. Kasner, „Acta Baltico-Slavica” 2018, nr 42, s. 56.

и т.д.), выполнял общественную задачу (был полезным семье и городу), успешно преодолевал испытание голодом и в конце концов выживал благодаря самодисциплине и помощи старшего наставника (родителей, учителей, директоров детских домов и т.д.)².

Poszczególne elementy tego schematu – pozytywny protagonista, jego gotowość do służby społecznej, konfrontacja z wrogimi siłami, przeświadczenie o konieczności poniesienia ofiar oraz szczęśliwe zakończenie – pojawiały się w narracjach o blokadzie także w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XX wieku, kiedy to zauważalna stała się ponadto tendencja do heroizacji wszystkich, którym udało się obłączenie przeżyć³. Omawiając postać dziecięcego bohatera literatury o blokadzie, Woronina podkreśla, że jego obraz nie był tak jednostronny jak wizerunek ukazywanego zawsze w wyidealizowany sposób dorosłego protagonisty. Badaczka wyróżnia dwa podstawowe modele opisu dziecięcych postaci. Dominujący ukierunkowany był na przedstawienie młodych leningradczyków jako osób odpowiedzialnych, świadomych i odważnych, podejmujących ważne społecznie zadania i gotowych do walki z wrogiem. W modelu drugim chodziło o sportretowanie małych dzieci jako istot bezbronnych i wrażliwych, jako potrzebujących ochrony ofiar wojny⁴. Oba te warianty realizowane były w literaturze powojennych dziesięcioleci, a także w literaturze lat 80. W okresie *pieriestrojki* i *glasnosti* zaczęły pojawiać się teksty opowiadające o negatywnym wpływie blokady nie tylko na najmłodszych, ale także na nastoletnich bohaterów: pisano o dystrofii, rozpadzie więzi rodzinnych czy dezintegracji dziecięcej psychiki⁵. W kanonie literatury o blokadzie przeznaczonej dla młodych czytelników⁶ przeważają

² Т. Воронина, *Помнить по-нашему. Социалистический историзм и блокада Ленинграда*, изд. Новое Литературное Обозрение, Москва 2018, s. 129.

³ Tamże.

⁴ Tamże, s. 120.

⁵ Woronina wskazuje w tym kontekście opowiadanie *Гном* Aleksandra Kriestinskiego oraz dziennik Jury Riabinkina opublikowany w *Книжке блокады (Блокадная книга)* Alesia Adamowicza i Daniila Granina.

⁶ Do kanonu publikacji podejmujących tematykę oblężenia Leningradu należą (często w Rosji wznawiane) takie pozycje jak opowieść *Три девочки. История одной квартиры* (1948) Jeleny Wieriejskiej, opowieść Jurija Giermana *Вот как это было* (1978), opowiadanie *Девочки с Васильевского острова* (1978) Jurija Jakowlewa, powieść Jurija Iwanowa *Мы шли под грохот канонады* (1978), opowiadanie *Кукла* (1989) Giennadija Czerkaszyna, a także *Жила, была. Историческое повествование о Тане Савичевой* (1991) Ilji Miksona. Dodać należy, że niektórzy autorzy utworów o blokadzie znali realia oblężenia z własnych doświadczeń. To, na przykład, Arif Saparow (*«Скворцы» перелетают Ладогу*,

jednak utwory wykorzystujące model pierwszy i realizujące założenia oraz schematy typowe dla poetyki socrealizmu. Ich autorzy opowiadają o heroizmie dorosłych i dzieci, o aktywności podejmowanej dla dobra kolektywu. Woronina, podobnie jak inni badacze (na przykład Irina Minierałowa), podkreśla, że dziecięcy protagonista w utworach o tematyce wojennej poddawany był idealizacji⁷, w jego zachowaniu nie ujawniały się typowe dla wieku dziecięcego cechy:

Ребенок-протагонист в литературных текстах соцреализма как бы лишился типичных ребяческих черт: он не играл и не капризничал, а целиком принадлежал миру взрослых. Даже проявленная им несознательность не была собственно детским поведением, герой целиком включался в ту систему координат, которая заранее определяла его действия, обнажая смысл пребывания в блокаде⁸.

Główny potencjał edukacyjny tego rodzaju literatury ukierunkowany był (i wciąż jest, gdyż starsze utwory są wznawiane także dziś) na wykształcenie gotowości do podejmowania różnych działań uznanych za ważne dla społeczności oraz na przygotowanie młodego człowieka do podporządkowania się uznanym za autorytet dorosłym.

W ostatnich latach do korpusu tekstów o oblężeniu Leningradu przeznaczonych dla młodzieży weszły utwory, wyrastające z poczucia niewystarczalności stosowanych dotychczas sposobów „uobecniania blokady” w literaturze. Wymienić należy tu przede wszystkim książki Julii Jakowlewej i Olgi Ławrientjewej⁹. Zarówno w utrzyma-

1960), Wiktor Dubrowin (*Мальчишки в сорок первом*, 1968), Елла Foniakowa (*Хлеб той зимы*, 1970), Nison Chodza (*Дорога жизни*, 1974), Wiera Karasiowa (*Маленькие ленинградцы*, 1975), Aleksandr Kriestinski (*Мальчишки из блокады*, 1983), Michaił Suchaczow (*Дети блокады*, 1989), Ludmiła Nikolska (*Должна остаться живой*, 2003).

⁷ T. Woronina, *Помнить по-нашему...*, s. 122. Zob. także: I. Minierałowa, *Детская литература*, Издательство «Юрайт», Москва 2016, s. 173: „Конечно, автор — причем это человек, не понаслышке знающий, что такое война, — прибегает к идеализации ребенка, понимая, что этот мальчишка (или девочка) погибли, проявив себя героями в страшный миг перед лицом смерти. Безусловно это были обычные шаловливые дети, только быстро повзрослевшие и принявшие на свои плечи ответственность за будущее родной земли. Так всегда бывает, когда приходит час беды”.

⁸ T. Woronina, *Помнить по-нашему...*, s. 123.

⁹ Zob. E. Komisaruk, *Пamięć, doświadczenie historii, literatura. Blokada Leningradu w najnowszych utworach dla młodego czytelnika* („Краденый город. 1941” Julii Jakowlewej i „Сурвило” Olgi Ławrientjewej), „Slavia Orientalis” 2023, nr 3, s. 513–527; B. Pawletko, *Trauma, pamięć, afekt: echa terroru w powieści graficznej „Сурвило” Olgi Ławrientjewej*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2022,

nej w konwencji baśniowego horroru powieści *Краденый город. 1941* (2017) Jakowlewej, jak i w powieści graficznej (*graphic novel*) *Сурвило* (2019) Ławrientjewej podjęta została próba zakotwiczenia w pamięci zbiorowej faktów nierzadko pomijanych bądź funkcjonujących na obrzeżach „pamięci upowszechnianej” i „pamięci upowszechnionej”¹⁰. W tych tak różnych pod względem gatunkowym i formalnym książkach blokada ukazywana jest nie z perspektywy bohaterów pionierów czy komsomolców, lecz dzieci „wrogów ludu”, które w obłączonym mieście stykają się z powszechną inwigilacją i donosicielstwem, plagą kradzieży, kanibalizmem, fałszem sowieckiej propagandy wojennej, a po wojnie, w „świecie-po-blokadzie” zmagają się z długotrwałymi skutkami dramatycznych doświadczeń. Sposób prezentacji przeszłości przez obie autorki koresponduje w pewnym stopniu z koncepcją przeciw-historii (*contre-histoire*), która — jak dowodził Michel Foucault — w odróżnieniu od narracji historycznych ukierunkowanych na „utrzymywanie prawa i wiecznego blasku władzy”¹¹, skupia się „na opowiadaniu nieszczęść przodków, historii wygnań i niewoli”¹² oraz dziejów ich walki o przetrwanie. Jako dyskurs rewindykacyjny i insurekcyjny dąży przeciw-historia do „odszyfrowania, odgrzebania sekretu, odwrócenia podstępu, odzyskania przeinaczonej lub stłumionej wiedzy”¹³.

nr 2, s. 47–60. Pawletko podkreśla, że „Сурвило to przede wszystkim hołd złożony babci” przez autorkę powieści (tamże, s. 56).

¹⁰ Posługuję się tu określeniami Barbary Szackiej, która wskazała w pamięci zbiorowej dwa obszary: „pamięć upowszechnianą”, definiowaną jako „dotyczące przeszłości różnorakie przekazy: popularne książki historyczne, podręczniki szkolne i lekcje historii, [...] artykuły publicystyczne, filmy i widowiska telewizyjne, jak również opowieści wuja czy dziadka o tym, co i jak było dawniej” oraz „pamięć upowszechnioną”, obejmującą „to, co z tego wszystkiego pozostaje i powstaje w głowach ludzi, którzy otrzymywane z różnych stron i różnymi kanałami informacje odrzucają bądź przyjmują, przetwarzając je i dostosowując do wcześniej zdobytej wiedzy i rozmaitych zinternalizowanych elementów swojego światopoglądu”. Zob. B. Szacka, *Mitologizacja przeszłości w pamięci zbiorowej*, w: H. Gosk, A. Zieniewicz (red.), *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2006, s. 48.

¹¹ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*, przeł. M. Kowalska, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998, s. 77.

¹² Tamże, s. 76.

¹³ Tamże, s. 78. O wykorzystaniu tej koncepcji we współczesnych badaniach humanistycznych zob. E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne: refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006, s. 221–245; M. Kwaśniewska, G. Niziołek, *Wstęp*, w: M. Kwaśniewska, G. Niziołek (red.), *Zła*

Wspólne dla obu utworów jest – zgodne z podstawowymi założeniami przeciw-historii – budowanie pamięci o blokadzie Leningradu jako pamięci ofiar, a nie pamięci zwycięzców. Dodać należy, że odwagę w podejmowaniu trudnych tematów widać zwłaszcza w powieści Jakowlewej, która „uobecniając blokadę”, dotyka niezwykle ważnych, aktualnych (także w obecnej sytuacji politycznej) zagadnień, odsłaniając to, co wypierane z pamięci wspólnoty. Wymienić można tu na przykład problem odpowiedzialności za niechlubną przeszłość, kwestię przemilczania niewygodnych faktów historycznych, zestawienie dwóch totalitaryzmów (hitlerowskich Niemiec i stalinowskiego Związku Sowieckiego), a także temat winy i kary, usytuowany przez autorkę w kontekście rosyjskiej historii (chodzi o problem niewinnych ofiar rewolucji 1917 roku i wojny domowej). „Leningradzka baśń” Jakowlewej ma cechy tekstu obrachunkowego, szukającego przyczyn katastrofy w historii rosyjskiej XX wieku, w przyjmowanych wobec wydarzeń dziejowych postawach.

Dwa lata po publikacji powieści *Краденый город* i w tym samym roku, w którym czytelnicy mogli zapoznać się z *Сурвило*, ukazała się jeszcze jedna, interesująca z kilku powodów, przeznaczona dla nastoletniego czytelnika książka o oblężeniu Leningradu: jest nią *Блокада Ленинграда. Детская книга* (2019)¹⁴ stworzona przez Grigorija Piernawskiego¹⁵ oraz kilku jego współpracowników¹⁶.

Dla przedstawianych w niniejszym artykule obserwacji i komentarzy o tej publikacji ważnymi, choć nie jedynymi punktami odniesienia będą kategorie pamięci zbiorowej¹⁷ oraz postpropagandy. Warto więc w tym miejscu poświęcić im nieco więcej uwagi.

pamięć. Przeciw-historia w polskim teatrze i dramacie, Wydawca: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, Wrocław 2012, s. 9–17.

¹⁴ Г. Пернавский, *Блокада Ленинграда. Детская книга*, изд. Пятый Рим, Москва 2019. Wszystkie cytaty z tej książki pochodzą ze wskazanego wydania. W nawiasie podaję numer strony.

¹⁵ Grigorij Piernawski to redaktor naczelny moskiewskiego wydawnictwa „Пятый Рим”, w którym książka się ukazała, historyk wojskowości, publicysta, członek Związku Dziennikarzy Rosji, <https://www.livelib.ru/author/2141713-grigorij-pernavskij> (31.07.2023).

¹⁶ Twórcy książki to Grigorij Piernawski (jego nazwisko umieszczone jest na stronie tytułowej) i Maksim Makarienkow (współautor tekstu), Marija Ponomariowa i Dmitrij Aleksiejew (ilustratorzy) oraz Danił Kuzmiczow (grafik odpowiedzialny za mapy i schematy).

¹⁷ W literaturze naukowej stosowanych jest wiele terminów odnoszących się do tego zjawiska, np. pamięć społeczna, pamięć kulturowa, pamięć historyczna, pamięć komunikacyjna.

Jeśli chodzi o termin „pamięć zbiorowa”, to przyjmijmy za Barbarą Szacką, że jest to „zespół wyobrażeń o przeszłości danej grupy, a także wszystkie postacie i wydarzenia z tej przeszłości, które są w najróżniejszy sposób upamiętniane, to również rozmaite formy tego upamiętniania”¹⁸. Uzupełniając tę definicję warto dodać, że pamięć zbiorowa może „mieć postać eksternalizacji, czy to w postaci utworów literackich, treści prezentowanych w mediach, czy też dzieł architektonicznych oraz muzeów”¹⁹. Rola literatury jako medium dysponującego dużym potencjałem archiwizacyjnym, memuaryzacyjnym i pamięciotwórczym jest w procesie kształtowania pamięci zbiorowej bardzo ważna. Podkreślić przy tym należy, że literatura (podobnie jak inne teksty kultury) służy nie tylko uobecnianiu czy reprezentacji pewnych obrazów przeszłości, ale uczestniczy w procesie ich (re)konstruowania²⁰.

Zakładając, że „nie ma neutralnych ideologicznie opowieści o wojnie”²¹, warto w uwagach o książce Piernawskiego uwzględnić także kategorię postpropagandy. Jak udowadnia Urszula Jarecka w monografii *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych* wszelkie narracje o wojnie nasycone są propagującymi określony sposób myślenia treściami, które mogą być wykorzystywane w procesie kształtowania przydatnych władzy postaw, dla wzmocnienia forsowanych oficjalnie poglądów.

W czasach powojennych produkcja materiałów poświęconych wojnie jest postpropagandą. Nie ma już powodu, by zachęcać do udziału w wojnie, ale należy tę wojnę rozliczyć. W postpropagandzie pojawia się więc uwierzytelnienie polityki wewnętrznej, uzasadnienie konieczności zabijania w czasie działań zbrojnych, konieczność ofiar i ich uświęcenie, kształtowanie postaw społecznych wobec dziedzictwa wojennego: od aprobowanych i cenionych (przykładem jest szacunek dla kombatantów, odznaczanie ich przez społeczność i państwo, ustanowienie świąt itd.), po jednoznacznie potępiające — procesy oskarżonych o zdradę, wyroki śmierci dla zbrodniarzy itp.²²;

¹⁸ B. Szacka, *Pamięć społeczna*, w: W. Kwaśniewicz i in., (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 52. Zob. także: B. Szacka, *Czas przeszły. Pamięć — mit*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2006.

¹⁹ T. Maruszewski, *Gdzie podziewa się nasza pamięć. Od pamięci autobiograficznej do pamięci zbiorowej*, wyd. Smak Słowa, Sopot 2019, s. 51.

²⁰ Zob. D. Gortych, *Od wierności świadectwa do mityczności fantazmatu. Druga wojna światowa w literaturze polskiej*, w: J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (red.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i Niemczech. 70 lat później (1945–2015)*, Wydawca: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2015, s. 47.

²¹ U. Jarecka, *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2008, s. 8.

²² Tamże, s. 47.

Postpropaganda jest propagandą pamięci, kształtującą wyobrażenia potoczne o dziejach narodu, o konfliktach, w jakie przodkowie byli zaangażowani²³.

Postpropaganda bliska jest tzw. propagandzie następczej, która „jest formą propagandy wykorzystującą jako tworzywo wydarzenia minione, mające na tyle trwały sens i ponadokazjonalne znaczenie, że wymagają one formowania opinii także z pewnej perspektywy”²⁴. W czasie wojny propaganda (tzw. propaganda towarzysząca) wskazywała, o co należy walczyć, wzywała „do podjęcia wysiłku w celu ratowania ojczyzny (wszelkie akcje rekrutacyjne do wojska i motywujące ‘front domowy’)”²⁵, zachęcała do zaangażowania wszystkie grupy zawodowe i wiekowe (w tym także młodzież). Natomiast przekazy postpropagandowe „mają za zadanie ukazać szlachetność narodu, zweryfikować wybory, jakich dokonywano w czasie wojny, utwierdzić w słuszności uczestnictwa w działaniach zbrojnych”²⁶. Jak podkreśla Jarecka,

legitymizacja przeszłości ma ważne zadanie — utrwalenia odpowiedniego (a zatem w myśl interesów narodu, państwa, ugrupowania politycznego w danej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej) obrazu działań wojennych i konieczności pewnych decyzji i postaw²⁷.

Spójrzmy zatem, jaką pamięć o oblężeniu przekazuje młodym czytelnikom *Блокада Ленинграда. Детская книга*, jakie środki zostały w niej użyte, by zainteresować odbiorcę, czy/jak wykorzystuje się w niej rozpowszechnione konwencje reprezentacji blokady²⁸, a także w jaki sposób — układając się w postpropagandowy przekaz — korelują w tej publikacji „teraźniejszość i pamięć przeszłości”²⁹.

Na początku omówienia warto zaznaczyć, że wydanie książki było możliwe dzięki pieniądzom pozyskanym w internetowej zbiorce oraz finansowemu wsparciu sponsorów. Na stronie 78 tej

²³ Tamże, s. 48.

²⁴ H.M. Kula, *Propaganda współczesna. Istota — właściwości*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 97.

²⁵ U. Jarecka, *Propaganda wizualna...*, s. 151.

²⁶ Tamże, s. 218.

²⁷ Tamże, s. 219.

²⁸ Zob. B. Pawletko, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych—„Śląsk”, Katowice 2016.

²⁹ Wykorzystuję tu fragment tytułu monografii zbiorowej *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*.

książki zamieszczona została lista głównych darczyńców³⁰. Jest wśród nich założona w 2008 roku fundacja „Паміећ Historyczna” („Историческая память”), która, jak wiele innych podmiotów powstałych w Rosji w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku — na przykład wydawnictwo „Европа” („Европа”), agencja informacyjna „REGNUM” („РЕГНУМ”), fundacja „Perspektywa Historyczna” („Фонд исторической перспективы”) — pomyślana została jako jeden z instrumentów oficjalnej polityki historycznej³¹. Biorąc pod uwagę ten fakt oraz analizując treść noty wydawcy (s. 80), a także treść utrzymanej w stylistyce patetyczno-patriotycznej notki umieszczonej przy nazwie jednego ze sponsorów³², można nabrać pewności, że zamierzeniem autorów będzie propagowanie rozpowszechnianej instytucjonalnie (w podręcznikach, podczas uroczystości rocznicowych, na wystawach muzealnych, w związkach *blokadników*) wizji blokady. Na podstawie treści obu notek można wyznaczyć kwestie uznane przez sponsora/wydawcę/autorów za kluczowe dla budowania pamięci zbiorowej o blokadzie oraz dla kształtowania tożsamości i postaw młodych czytelników³³. To przede wszystkim kult bohater-skich obrońców miasta, bezwarunkowa dumą z wielkości państwa, narodu i społeczności oraz gotowość do poświęcenia życia w walce za ojczyznę. Wybrzmiewa tu przekonanie o powinnościach współczesnego pokolenia wobec weteranów wojennych (o obowiązku pamięci i wdzięczności), a także o rosyjskich sukcesach militarnych i gospodarczych, przyczyniających się do rozkwitu Leningradu. Jak

³⁰ Na liście najważniejszych sponsorów są między innymi: OTT Media, firma konsultingowa Cushman & Wakefield, fundacja charytatywna „Основа”, GR Consulting SRL, fundacja „Историческая память”, firma prawnicza „Тенденции права”. Z informacji zamieszczonej na portalu fontanka.ru wynika, że na wydanie książki w krótkim czasie zebrano w internecie ponad milion rubli. Zob. *Вышла детская книга о блокаде Ленинграда. В Сети на неё собрали больше миллиона рублей*, <https://calendar.fontanka.ru/articles/8597> (31.07.2023).

³¹ Jak podkreśla Alvydas Nikžentaitis, mimo że instytucje te nie były formalnie elementami państwowych struktur, to otrzymywały ze strony państwa finansowanie oraz wsparcie logistyczne. Zob. A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci...*, s. 48.

³² „Мы свято храним память о тех, кто отдал свою жизнь за ленинградскую Победу. Наши сердца наполнены безмерной благодарностью ветеранам за то, что спасли наш прекрасный город, подарили нам счастье жить и трудиться во имя его процветания и величия” (s. 78).

³³ Tomasz Maruszewski, pisząc o wynikach badań empirycznych nad pamięcią, podkreśla, że „im bardziej tragiczne były wydarzenia dla danej zbiorowości, w tym większym stopniu ulegały one transmisji międzypokoleniowej i tym silniej wpływały na poczucie tożsamości grupowej”. T. Maruszewski, *Gdzie podziewa się nasza pamięć...*, s. 60.

zauważa Jarecka, odwoływanie się do wzniosłych idei oraz motywów, stosowanie podniosłego tonu, uderzanie „w wysokie C” to popularna w propagandzie metoda perswazyjna, której efektem ma być wyzwianie i wzmacnianie przychylnych wojnie nastrojów³⁴. W dyskursie postpropagandowym metoda ta wykorzystywana bywa do afirmacji przeszłości określonej zbiorowości, do ukazywania wybranych wydarzeń jako źródła dumy. Dodać należy, że celem uwznioślenia dawnych historycznych sukcesów może być również apoteoza państwa oraz zwiększenie poparcia dla działań rządu³⁵. Za ważne uznać trzeba także kolejne spostrzeżenie Jareckiej, która podkreśla, że „postpropaganda II wojny światowej może się wiązać z prepropagandą innych konfliktów”³⁶. W kontekście inwazji Rosji na Ukrainę uwaga ta zmusza do stawiania pytań o wpływ tego rodzaju postpropagandowych przekazów na militaryzowanie wyobraźni młodych odbiorców oraz na kształtowanie pożądaných przez władzę postaw wobec trwającej wojny. Kwestie te podjęte będą jeszcze w dalszej części wywodu po omówieniu struktury książki oraz sposobu prezentacji przygotowanego przez autorów materiału.

Блокада Ленинграда. Детская книга scharakteryzowana została przez wydawcę jako „wydanie popularnonaukowe przeznaczone do wspólnej lektury w kręgu rodzinnym” („научно-популярное издание для семейного чтения”, s. 80), nierekomendowane dla dzieci poniżej dwunastego roku życia („издание не рекомендуется детям младше 12 лет”, s. 80). Książka ta przypomina nieco — dostosowane do możliwości percepcyjnych i poznawczych dzieci — ilustrowane kompendium prezentujące poprzez obraz i słowo faktograficzne treści³⁷. Wyszukany i wybrany przez autorów materiał uporządkowany został według dwóch kryteriów: temporalnego i tematycznego. Zgodnie z kryterium temporalnym, związanym ściśle z chronologią wydarzeń w Leningradzie i wokół niego, wyodrębniono siedem rozdziałów głównych, które opatrzone związłymi tytułami. Ze sposobu sformułowania tych tytułów wynika, że w książce dominuje obraz blokady jako walki z wrogiem, jako ciągu działań militar-

³⁴ U. Jarecka, *Propaganda...*, s. 99.

³⁵ Tamże, s. 50.

³⁶ Tamże, s. 83.

³⁷ Por. uwagi na temat typologii książek dla dzieci: K. Nowak-Kluczyński, K. Słupska, K. Kuszak, E. Zamojska, K. Kabacińska-Łuczak, *Literatura dla dzieci*, w: H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski (red.), *Pedagogika dziecka*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2020, s. 192.

nych, frontowych i przyfrontowych („Pierwsze wojenne lato”, „Wróg u bram”, „Leningrad walczy”, „Przerwanie blokady”, „Zwycięstwo”). Odwołania do doświadczenia cywilnego obecne są w tytułach dwóch zaledwie rozdziałów: trzeciego i czwartego („Straszna zima”, „Miasto żywych”). Drugi człon każdego z siedmiu tytułów wskazuje czas: konkretne miesiące i lata:

Первое военное лето. Июнь — сентябрь 1941 года; Враг у ворот. Сентябрь — декабрь 1941 года; Страшная зима. Декабрь 1941 — март 1942 года; Город живых. Март 1942 — июнь 1942 года; Ленинград сражается. Июнь 1942 — январь 1943 года; Блокада прорвана! Январь 1943 — январь 1944 года; Победа! Январь 1944 года.

Blokada Leningradu traktowana jest jako wydarzenie będące częścią wielkiej wojny ojczyźnianej, która w pojęciu większości Rosjan przyjmujących rozpowszechniany oficjalnie przekaz na ten temat rozpoczyna się 22 czerwca 1941 roku³⁸. Tak jest też w omawianej książce. Nie ma w tej publikacji, która poniekąd z założenia jako wydanie popularnonaukowe powinna przedstawiać nie tylko przebieg blokady, ale także jej przyczyny i skutki, żadnych informacji na temat genezy II wojny światowej, nie podlega racjonalizacji polityczny i militarny „wkład” ZSRR w wybuch tego konfliktu zbrojnego³⁹, nie wspomina się o dotkliwych klęskach ponoszonych przez sowieckie wojska w pierwszych miesiącach wojny, o błędnych decyzjach przywódców, które kosztowały życie wielu ludzi. Książka ta bardzo ogólnie przedstawia skutki oblężenia. Oprócz ogromu liczby ofiar wskazuje się przede wszystkim ich materialny wymiar. Pominięte zostały takie kwestie, jak trauma, zmiany osobowościowe, nieodwracalne często wyniszczenie ludzkiej psychiki. Głównymi wątkami narracji uczyni-

³⁸ Warto przypomnieć w tym miejscu los tych rosyjskich podręczników do historii, w których narracja o wielkiej wojnie ojczyźnianej rozpoczynała się w 1939, a nie w 1941 roku. W 1997 roku wycofano z obiegu podręcznik członka Rosyjskiej Akademii Nauk Aleksandra Kredera *Новейшая история зарубежных стран*, w którym winą za wybuch II wojny światowej obciążane były zarówno hitlerowskie Niemcy, jak i stalinowski Związek Sowiecki (poddawany nieustannej nagonce politycznej i medialnej autor tego podręcznika zmarł w 2000 roku). Z kolei w 2003 roku za niepożądany władze uznały podręcznik Igora Dołuckiego *Отечественная история XX века для старших классов*, który funkcjonował w systemie oświaty od 1993 roku. Zob. A. Nikžentaitis, *Kultura pamięci...*, s. 46–47.

³⁹ Chodzi o zawarty z Niemcami sojusz, potwierdzony przez „Pakt o nieagresji między Niemcami a ZSRR” wraz z tajnym „Protokołem dodatkowym do paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR” z 23 sierpnia 1939 r. (tzw. pakt Ribbentrop–Mołotow).

li autorzy książki przebieg blokady, dzieje obrony miasta, działanie „frontu domowego”, operację przerwania blokady.

Spójrzmy teraz na zawartość poszczególnych rozdziałów. W ich układzie zastosowano kryterium tematyczne. Rysunki, zdjęcia, mapy, schematy, reprodukcje plakatów i teksty odautorskich komentarzy ułożone zostały tak, by przedstawić sytuację militarną wokół Leningradu, zaprezentować sylwetki obrońców miasta (żołnierzy Armii Czerwonej) oraz agresorów (Niemców oraz ich fińskich i hiszpańskich sojuszników), ukazać codzienną egzystencję ludności cywilnej i zobrazować wpływ działań wojennych na substancję urbanistyczną. Zwraca uwagę nie tylko duża różnorodność materiału ilustracyjnego, ale także „patchworkowość” w sposobie jego prezentacji: na niektórych stronach prezentowane są realistyczne rysunki opatrzone komentarzami, na innych czarno-białe fotografie, kolejne są ekspozycją propagandowych plakatów z czasów wojny, jeszcze inne ukazują mapy przedstawiające układ sił wojskowych wokół miasta. *Блокада Ленинграда. Детская книга* przypomina kalejdoskop, brikolaż. Różnorodne materiały, różne perspektywy tworzą jakby pewien otwarty system, otwarty zbiór informacji. Powstaje wrażenie, że do każdej części książki można by dodawać nowe elementy. Kolejność oglądania tych elementów w ramach poszczególnych rozdziałów może być dowolna, zależna od preferencji czytelnika. Konglomerat obrazów (plakatów, fotografii, rysunków, map), wielość i różnorodność fragmentów składających się na obraz blokady na pewno przyciąga i zatrzymuje uwagę oglądającego.

Przebieg lektury tak skonstruowanej książki kojarzyć może się z pobytem w muzeum i przemierzaniem trasy zwiedzania według wskazówek audioprzewodnika: z sali do sali, od eksponatu do eksponatu. Skojarzenie z muzeum, ze „zmuzeumifikowaniem”⁴⁰ (termin Izabeli Kowalczyk) wzmacnia także to, że twórcy książki wykorzystują pewien zbiór zmagazynowanych w pamięci zbiorowej i kojarzonych z blokadą Leningradu toposów, dyskursywnych i wizualnych znaków utrwalanych przez lata w świadomości społecznej poprzez ich obecność w różnych mediach (podręcznikach, filmach, prasie), a więc wszystko to co, składa się na „umuzealniony obraz” blokady. Tworzą go pojęcia, konkretne wydarzenia, fakty, zjawiska, obiekty materialne, a nawet realne osoby. Wszystkie są nośnikami wyobrażeń blo-

⁴⁰ I. Kowalczyk, *Odpominanie przeszłości*, w: P. Orłowska (red.), *Rejestry i terytoria. Memory. Registers and Territories*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 51.

kady, elementami jej (re)konstrukcji, wpisującymi się w tradycyjne sposoby jej reprezentacji. Najważniejsze z nich (podaję w kolejności, w jakiej pojawiają się w książce) to komunikaty radiowe, alarmy lotnicze, bombardowania, ostrzał artyleryjski, zabezpieczone paskami papieru okna, schrony, zaciemnienie, głód, Ładoga, dźwięki oblężonego miasta, bomby zapalające, grupy samoobrony, pożary, deficyt wody, sanki, cementarz, mogiły zbiorowe, kartki żywnościowe, chleb, kolejki, śmiertelność, głód, zimno, Droga Życia, ewakuacja, piecyk „burżujka”, sprzątanie miasta, straty w ludziach (front), warzywniki na miejskich trawnikach, jeńcy niemieccy, Droga zwycięstwa, przerwanie blokady, zwycięski salut. Ramą czy też klamrą dla tych elementów są podobne pod względem nasycenia emocjonalnego obrazy: pierwszy to rysunek miasta z czasów przedwojennych, przedstawiający radosnych leningradczyków na ulicach wspaniale prezentującego się sowieckiego miasta (tę sowieckość podkreślają hasła propagandowe i afisze umieszczone na tablicach i słupach ogłoszeniowych, s. 4–5), obraz drugi tworzą rozmieszczone na dwóch stronach reprodukcje sześciu propagandowych plakatów przedstawiające wizerunki młodych, silnych osób (wyróżniają się tu postaci robotnic z kielnią w ręce), które zapowiadają odbudowę miasta, nawołują do zaangażowania i aktywności:

Мы отстояли Ленинград, мы восстановим его!; Трудящиеся Ленинграда! Восстановим наш город. Приведем в порядок городское хозяйство; Товарищи! Все на восстановление Ленинграда!; „Молодые ленинградцы, отдадим все силы на восстановление родного города!; „Внес ли ты свою долю труд в восстановление Ленинграда? (s. 76–77).

W początkowych, a zwłaszcza w finalnych partiach książki bardzo wyraźna staje się tendencja do „przerabiania rzeczywistości”, do zamykania jej w propagandowych, optymistycznych hasłach i obrazach.

Przyjęta perspektywa oglądu blokady wpasowuje się w ramy rosyjskiej pamięci zbiorowej, w dyskurs obecny w przestrzeni publicznej, w którym przewidziano wiele miejsca dla słów o heroizmie ludności cywilnej oraz wysokim morale społeczeństwa sowieckiego. Człowiek (mieszkaniec oblężonego Leningradu) ukazywany jest jako członek pewnej zbiorowości, element kolektywu. *Блокада Ленинграда* nie przedstawia zdarzeń układających się w historię życia konkretnej jednostki, lecz ukazuje w działaniu wybrane grupy społeczne, określone w odautorskich komentarzach jako dorośli, dzieci, uczniowie, leningradczycy, poeci, dziennikarze, pisarze, żołnierze, cywile, grupy

samoobrony, kobiety, milicjanci. W tak skonstruowanym przez autorów społecznym wizerunku blokady nie ma miejsca na wzmiankę o najbardziej chyba znanym dziecku blokady — Tani Sawiczewej⁴¹. Dodać należy, że także wtedy, kiedy w książce pojawia się coś na kształt skoncentrowanej wokół jednego człowieka mikronarracji — mam tu na myśli zilustrowaną czterema rysunkami krótką „opowieść” o życiu i śmierci dorosłego leningradczyka (s. 32–33) — to człowiekiem tym jest osoba anonimowa, jedna z wielu, co podkreśla również perspektywa, z jakiej przedstawiane są w tej mikrohistorii kolejne wydarzenia: czytelnik obserwuje przełączanie planu jednostkowego na ogólny i ogólnego na jednostkowy, wpisywanie pojedynczego losu w los zbiorowości (jak w końcowych fragmentach tej „opowieści”):

Обессиленные люди таяли буквально на глазах. Многие ослабли настолько, что не могли выйти из дома или падали на улице замертво. Не смог пережить блокаду и наш герой. Он умер от голода (s. 33).

Odpowiadając na pytanie o to, jaki cel edukacyjny chcieli osiągnąć autorzy tak opowiedzianej historii o człowieku, który walczył na froncie, został ranny i musiał umrzeć z głodu, ponieważ po odbyciu szpitalnej rekonwalescencji uznany został za niezdolnego do pracy i walki, a więc społecznie nieprzydatnego („не имел постоянной работы и не мог принести осажденному городу пользу”, s. 30), można założyć, że celem tym było wzmocnienie kultu państwa i ukształtowanie postawy polegającej na bezwzględnym posłuszeństwie władzy, na gotowości do podporządkowania się jej w każdych okolicznościach⁴². Nie należy raczej oczekiwać, by młody czytelnik w dzisiejszej Rosji podważał sens takiej propagowanej przez postpropagandowy przekaz postawy, by dostrzegał, że jej bezwarunkowa i bezrefleksyjna akceptacja oznacza przyzwolenie na przedmiotowe traktowanie człowieka, na brak szacunku dla pojedynczego życia.

Obraz blokady jako zbiorowego doświadczenia obejmuje opis różnych aktywności, różnych działań podejmowanych przez „swoich” i „obcych”. Przejawiają się one w dwóch obszarach i przestrzeniach: pierwszy tworzą kolektywne czyny realizowane w mieście,

⁴¹ Zapiski Tani Sawiczewej o śmierci najbliższych stały się powszechnie znanym symbolem tragedii zimowych miesięcy 1941/1942 roku. Jej los upamiętniony został między innymi w gdańskim Muzeum II Wojny Światowej. *Tania Sawiczewa — ofiara oblężenia Leningradu* <<https://muzeum1939.pl/dzieciwojny-tania-sawiczewa-ofiara-oblezenia-leningradu/aktualnosci/5006.html>> (20.08.2023).

⁴² Por. T. Klimowicz, *Pożegnanie z Rosją*, Paśny Buriat, Kielce 2022, s. 107.

będące reakcją na militarne akcje Niemców oraz dywersję wrogów wewnętrznych (szpiegów, „sygnalistów”, sabotażystów, panikarzy). Obszar drugi to działania wojenne i walki toczące się wokół oblężonego miasta. W odautorskich komentarzach podkreśla się, że przerwanie blokady nastąpiło dzięki zbiorowemu wysiłkowi „swoich”, dzięki samodyscyplinie i poświęceniu określonych grup zawodowych i społecznych — wymieniam teraz w kolejności zaproponowanej przez autorów — żołnierzy, marynarzy, robotników, medyków, ratowników, władz miasta, uczonych, inżynierów, pracowników muzeów, artystów, dziennikarzy, pisarzy, gospodyń domowych oraz dzieci, którzy za swą „użyteczność” dla miasta i państwa nagrodzeni zostali medalem „Za obronę Leningradu” (s. 75).

W książce wyeksponowane zostały przede wszystkim te elementy z dziejów oblężenia, które wpisują się w kształt postpropagandowej narracji o blokadzie, mającej na celu utrwalenie mitów fundacyjnych oficjalnej polityki historycznej. Niewiele w niej miejsc wolnych od dydaktyzmu odautorskich komentarzy, skłaniających czytelnika do własnych przemyśleń. Za takie uznać można kilka fotografii, posiadających moc uruchomienia wyobraźni i skłaniających oglądającego do tworzenia na ich podstawie mniej lub bardziej rozbudowanych historii (s. 2, 14, 26, 34–35, 38, 48, 58, 70). Znaczenie tych zdjęć wynika nie tylko z ich siły dokumentowania rzeczywistości, lecz przede wszystkim z zawartego w nich potencjału wyzwania emocji, wywierania wrażenia na oglądającym⁴³. Patrzący zostaje niemal zmuszony do odkrywania na fotografii określonych szczegółów, do odczytywania nieoczywistych nieraz sensów (taką moc ma zwłaszcza fotografia przedstawiająca tablicę z ogłoszeniami napisanymi przez leningradczyków, s. 34–35).

Jeśli spojrzeć na omawianą książkę jak na szczególny filtr ducha epoki, wyraz związku terażniejszości i pamięci przeszłości, to zauważymy kilka tendencji.

Pierwsza związana jest z idealizacją okresu stalinowskiego. Autorzy reaktywowali w książce wykorzystywany już wcześniej w literaturze o blokadzie schemat, w którym obraz trudnej egzystencji w oblężeniu skontrastowany był z obrazem dostatniego, beztrudnego życia we wspaniałym mieście. W odautorskich (nieco infantylnych) komentarzach umieszczonych pod rysunkami na s. 4–5 podkreśla się, że w Le-

⁴³ Można to odnieść do koncepcji *punctum*, stworzonej przez Rolanda Barthes’a, autora m.in. książki *Światło obrazu: uwagi o fotografii* (*La chambre claire. Note sur la photographie*, 1980).

ningradzie, najważniejszym przemysłowym, naukowym i kulturalnym centrum kraju, żyło się prawie tak jak obecnie: „В то время еще не было интернета и мобильных телефонов, но жизнь обычных людей почти не отличалась от нашей современной жизни” (s. 4). Idealizacja przedwojennego świata koresponduje z — widoczną także w dzisiejszej Rosji — akceptacją rzeczywistości i porządku, ustanowionego przez autorytarną władzę⁴⁴. Jak podkreśla (omawiając inny problem) Anna Wolff-Powęska, „pokoleniu bez osobistych doświadczeń z wojną i komunistyczną władzą łatwo przekazać zmitologizowaną prawdę na temat przeszłości dla podbudowania pozytywnej tożsamości narodowej. Mit historyczny staje się łatwo mitem politycznym”⁴⁵.

Tendencja druga wiąże się z idealizowaniem armii, żołnierzy i komisarzy politycznych. Czerwonoarmiści to zawsze wyzwolicieli i zwycięzcy, komisarze polityczni zaś to osoby, które dbały

чтобы у солдат было хорошее, боевое настроение, знакомили их с новостями, объясняли положение на фронте, а если нужно было, своим примером поднимали их в атаку. [...] Они проводили политзанятия и даже читали газеты солдатам, не все из которых были грамотными. Ну а в бой шли первыми, увлекая за собой остальных красноармейцев (s. 9).

Wyparte z pamięci zbiorowej są wszelkie dylematy moralne i oceny niekorespondujące z obrazem Armii Czerwonej utrwalanym oficjalnie. Ukazywana jest ona jako armia walcząca w słusznej sprawie, posiadająca przewagę (moralną i bojową) nad Niemcami. Akcentowana jest jej siła oraz skuteczność prowadzonych przez nią operacji wojennych (nie wspomina się tu o klęskach), a także wysoka jakość szczegółowo opisywanego uzbrojenia (podkreślane są przy tym braki w wyposażeniu Niemców). Wszystko to tworzy fundament funkcjonującego od lat w Rosji mitu zwycięstwa⁴⁶ i łączy się płynnie z przejawami widocznego współcześnie procesu militaryzowania świadomości i wyobraźni Rosjan⁴⁷. Dodać należy, że widoczna w postpropagan-

⁴⁴ Por. J. Płuciennik, P. Sikora-Krizhevska, *Wokół wojny w Ukrainie. Retrotopia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej*, „Teksty Drugie” 2023, nr 2, s. 349.

⁴⁵ A. Wolff-Powęska, *Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji*, „Politeja” 2017, nr 2 (47), s. 15.

⁴⁶ J. Płuciennik, P. Sikora-Krizhevska, *Wokół wojny...*, s. 351.

⁴⁷ Jarosław Płuciennik i Paulina Sikora-Krizhevska za najprostsze przejawy „militaryzowanej świadomości Rosjan” słusznie uważają takie zjawiska, jak „naklejki na samochody z napisami ‘Na Berlin!’ i ‘Możemy powtórzyć!’ czy sprzedawane w sklepach dziecięce mundury wojskowe”. Tamże, s. 351.

dowym tekście fascynacja siłą militarną może wynikać także z podobieństwa obrazów i narracji dotyczących przeszłości z obrazami i narracją odnoszącymi się do wydarzeń bieżących⁴⁸ (takich choćby jak aneksja Krymu czy wojna w Ukrainie). „Wrażliwość publiczności odpowiednio wymodelowana łatwiej zgodzi się na takie działania jak wojna czy konflikt zbrojny [...]”⁴⁹.

Kolejna, trzecia, tendencja odnosi się do kształtowania wizerunku wroga. W prezentowanych w książce plakatach propagandowych z czasów wielkiej wojny ojczyźnianej zastosowana została technika polegająca na deprecjonowaniu i upokarzaniu wroga, na czynieniu go śmiesznym, żalosnym, pozbawionym godności i szacunku⁵⁰. W tym celu postać Hitlera ukazywano w sposób monstrualnie karykaturalny, a żołnierzy niemieckich przedstawiano jako zdehumanizowane postaci, przyjmujące niekiedy kształt węża czy przypominającego ośmiornicę potwora (skoro nie jest on człowiekiem, lecz bestią, można go bez oporów zgnieść, zmiażdżyć, zakłuć bagnietem). W przekazie postpropagandowym (na przygotowanych przez autorów książki rysunkach i w towarzyszących im komentarzach) Niemiec to nie odhumanizowany wróg, lecz równorzędny przeciwnik, szczegółowo i dość obiektywnie opisany. Jak celnie zauważa Jarecka, „te przemiany wizerunku [wroga] nie pełnią funkcji propagandowej wobec dawnej wojny (front II wojny już nie jest czynny), ale mogą mieć związek z bieżącą polityką”⁵¹.

Czwarta tendencja to pomijanie milczeniem błędów i nieudolności władzy oraz dowódców wojskowych. Eksponowane są wyłącznie sukcesy, tak jak w przypadku działań dowódców Frontu Leningradzkiego Leonida Goworowa i Frontu Wołchowskiego Kirilla Mierieckowa (*Операция «Искра». Прорыв блокады*, s. 62–63)⁵². Wizerunek władzy (trochę dla czytelnika abstrakcyjnej, gdyż autorzy unikają wska-

⁴⁸ Por. U. Jarecka, *Propaganda...*, s. 49.

⁴⁹ Tamże, s. 249.

⁵⁰ Tamże, s. 220–221. Zrozumienie tych plakatów wymaga pewnych kompetencji, wiedzy na temat konwencji wojennej narracji propagandowej, znajomości kontekstu historycznego. Powierzchnowy odbiór będzie odbiorem uruchamiającym przede wszystkim emocje, niekoniecznie dobre.

⁵¹ Tamże, s. 227.

⁵² Mierieckow, jak wynika z innych źródeł, wykonywał polecenia Stalina i „rzucił swoich żołnierzy do kolejnych szturmów, nie licząc się zupełnie z ogromem przelewanej przez nich krwi”, wiedząc, że konfrontacja z plutonem egzekucyjnym „byłaby nieunikniona, gdyby tylko zdecydował się oszczędzać siły, jakie miał [...] do dyspozycji”. B. Moynahan, *Leningrad. Oblężenie i symfonia*, przeł. J. Korpanty, Wydawnictwo WAB – Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2016, s. 318, 344.

zywania nazwisk, stanowisk, zakresu obowiązków, uprawnień i odpowiedzialności) pozostaje w narracji postpropagandowej nieskazitelny. Tak wykreowany obraz może być wykorzystany przez władzę do utrwalania pożądaných w obecnej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej postaw, utwierdzać w słuszności podejmowanych przez nią decyzji.

Ostatnia tendencja, którą chcę tu wskazać, polega na utwierdzaniu czytelników książki w przekonaniu o konieczności bycia użytecznym dla państwa, o obowiązku, gotowości poświęcenia życia dla ojczyzny. Tendencja ta przejawia się wyraźnie w wielu miejscach narracji (niektóre omówione zostały wyżej), widoczna jest także w definicji pojęcia *izdwiency*, bazującej na kategoryzowaniu ludzi według kryterium „użyteczności”: „Иждивенцы — это старики, дети, инвалиды, домохозяйки — все, кто не имел постоянной работы и не мог принести осажденному городу пользу” (s. 30).

Na zakończenie tych kilku uwag chcę podkreślić jeszcze jedno: otóż w książce Piernawskiego nie tylko nie podnosi się kwestii zasadności obrony miasta, która pochłonęła setki tysięcy/miliony istnień ludzkich (w tekście pojawia się informacja, że „погибло от 650 000 до полутора миллиона человек. Точная цифра не будет известна никогда”, s. 73), ale nawet nie wspomina się o możliwości podjęcia jakiegokolwiek dyskusji na ten temat. To symptomatyczne dla tej postpropagandowej publikacji, dla stworzonego w niej obrazu blokady, który powstał w wyniku wyboru określonej perspektywy, określonego kadrowania, powiększania, pomniejszania, pomijania, stając się nośnikiem postulowanych oficjalnie jej wyobrażeń.

Mam nadzieję, że poczynione tu przeze mnie uwagi zainspirują badaczy rosyjskich utworów przeznaczonych dla dzieci i młodzieży do kontynuowania tematu, co pozwoli na osadzenie książek Jakowlewskiej, Ławrientjewej i Piernawskiego w szerszym kontekście historycznoliterackim i przyczyni się do rozpoznania kierunków ewolucji tego rodzaju literatury.

REFERENCES

- Domańska, Ewa. *Historie niekonwencjonalne: refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Foucault, Michel. *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France, 1976*. Transl. Kowalska, Małgorzata. Warszawa: Wydawnictwo KR, 1998.
- Gortych, Dominika. “Od wierności świadectwa do mityczności fantazmatu. Druga wojna światowa w literaturze polskiej.” *Druga wojna światowa w pamięci kul-*

O PAMIĘCI I POSTPROPAGANDZIE...

- turowej w Polsce i Niemczech. 70 lat później (1945–2015). Kałużny, Jerzy, and Korzeniewska, Amelia, and Korzeniewski, Bartosz (Eds.). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, 2015: 45–80.
- Jarecka, Urszula. *Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2008.
- Klimowicz, Tadeusz. *Pożegnanie z Rosją*. Kielce: Paśny Buriat, 2022.
- Komisaruk, Ewa. “Pamięć, doświadczanie historii, literatura. Blokada Leningradu w najnowszych utworach dla młodego czytelnika (*Краденый город. 1941* Julii Jakowlewej i *Сурвило* Olgi Ławrientjewej).” *Slavia Orientalis*, 2023, no 3: 513–527.
- Kowalczyk, Izabela. “Odpominanie przeszłości.” *Pamięć. Rejestry i terytoria. Memory. Registers and Territories*. Orłowska, Paulina (Ed.). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013: 48–57.
- Kula, Henryk Mieczysław. *Propaganda współczesna. Istota – właściwości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Kwaśniewska, Monika and Niziołek, Grzegorz. “Wstęp.” *Zła pamięć. Przeciw-historia w polskim teatrze i dramacie*. Kwaśniewska, Monika and Niziołek, Grzegorz (Eds.). Wrocław: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2012: 9–17.
- Maruszewski, Tomasz. *Gdzie podziwiała się nasza pamięć. Od pamięci autobiograficznej do pamięci zbiorowej*. Sopot: Smak Słowa, 2019.
- Mineralova, Irina. *Detskaya literatura*. Moskwa: Izdatel'stvo «Yurayt», 2016 [Минералова, Ирина. *Детская литература*. Москва: Издательство «Юрайт», 2016].
- Moynahan, Brian. *Leningrad. Oblężenie i symfonia*. Transl. Korpanty, Jerzy. Warszawa: Wydawnictwo WAB - Grupa Wydawnicza Foksal, 2016.
- Nikžentaitis, Alvydas. “Kultura pamięci i polityka historyczna w dzisiejszej Rosji.” Transl. Kasner, Małgorzata. *Acta Baltico-Slavica*, no. 42, 2018: 39–65.
- Nowak-Kluczyński, Konrad, and Słupska, Kamila, and Kuszak, Kinga, and Zamojska, Eva, and Kabacińska-Łuczak, Katarzyna Maria. “Literatura dla dzieci.” *Pedagogika dziecka*. Krauze-Sikorska, Hanna, and Klichowski, Michał (Eds.). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2020: 179–214.
- Pawletko, Beata. *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych „Śląsk”, 2016.
- Pawletko, Beata. “Trauma, pamięć, afekt: echa terroru w powieści graficznej *Сурвило* Olgi Ławrientjewej.” *Studia Rossica Posnaniensia* 2022, no 2: 47–60.
- Pernavskiy, Grigoriy. *Blokada Leningrada. Detskaya kniga*. Moskwa: Pyatyy Rim, 2019 [Пернавский, Григорий. *Блокада Ленинграда. Детская книга*. Москва: Пятый Рим, 2019].
- Pluciennik, Jarosław, and Sikora-Krizhevskaya, Paulina. “Wokół wojny w Ukrainie. Retrotopia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej.” *Teksty Drugie*, 2023, no 2: 348–360.
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły. Pamięć – mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2006.
- Szacka, Barbara. “Mitologizacja przeszłości w pamięci zbiorowej.” *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Gosk, Hanna, and Zieniewicz, Andrzej (Eds.). Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2006: 46–53.

- Szacka, Barbara. "Pamięć społeczna." *Encyklopedia socjologii*. Vol. 3. Kojder, Andrzej et al. (Eds.). Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000: 52–55.
- Wolff-Powęska, Anna. "Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji." *Politeja*, 2017, no 2 (47): 7–22.
- Voronina, Tat'yana. *Pomnit' po-nashemu. Sotsrealisticheskiiy istorizm i blokada Leningrada*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2018 [Воронина, Татьяна. *Помнить по-нашему. Соцреалистический историзм и блокада Ленинграда*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2018].
- Vyshla detskaya kniga o blokade Leningrada. V Seti na neyu sobrali bol'she miliona rubley* [Вышла детская книга о блокаде Ленинграда. В Сети на неё собрали больше миллиона рублей] <<https://calendar.fontanka.ru/articles/8597>> (31.07.2023).